

© Svenska Akademien 2013

Sofi Oksanen

Litteraturens kraft
– hur konsten kan förändra världen

Redan tidigt ville jag bli författare. När jag var sex år började jag skriva dagbok och därefter berättelser. Jag hade emellertid inte en tanke på att skriva något om Estlands närhistoria förrän jag började skriva på min första roman, *Stalins kossor*, år 2001. Trots att jag hade vuxit upp mellan två länder, Finland och Estland, och två verkligheter, den västerländska och den sovjetiska, kändes dittills allt som hade med Estland att göra som ett olitterärt ämne redan av den orsaken att Estland bokstavligen saknades på kartan, det var en del av Sovjetunionen, och jag skrev aldrig ett ord om Sovjet utöver skoluppsatserna i Finland och i dem använde jag mig uteslutande av den information som fanns i de finska skolböckerna. Något annat hade varit helt omöjligt. Man kunde inte skriva upp någonting. Det gällde att minnas allt.

Det sovjetiska systemet byggde på att människor lärde sig undvika att tala om det som var ofördelaktigt för systemet och internalisera beteendet utan att ifrågasätta det, eftersom jämförelsematerial saknades. En verklighet där man hade kunnat skriva om de frågorna fanns inte. Jag minns stunden mycket väl när jag för första gången såg ordet *läger* i skrift. Jag minns det bra, eftersom det var först då jag verkligen insåg att man kan skriva om dessa frågor. Det lönar sig att skriva om dem. Man måste skriva om dem. Och dessa frågor är redan omskrivna. Fånglägerlitteraturen är en redan existerande genre. Det var som om jag hela mitt liv hade tittat på television, vars bild konstant var oskarp. Plötsligt klarnade rutan, snöyran försvann och störde inte längre tittandet. Författaren Aleksandr Solsjenitsyns språk som undvek eufemismer hade rensat rutan.

Vid den tiden hade Estland på nytt blivit självständigt. I samband därmed påbörjades en dekolonisationsprocess som fortfarande pågår, ett upphävande av belägringen där de mest konkreta åtgärderna innebar avlägsnande av ockupationsarmén ur landet, återbördande av egendom till ägare från den första självständigheten, jordreformen och samhällets, även lagens, återförande till det läge som föregått den dubbla ockupationen av Estland. Det gällde att bygga upp nationens minne på nytt, samla in levnadshistorier för arkivering, skapa en grund för ny forskning och historieskrivning, samtidigt som de muntligt bevarade berättelserna skulle ges skriftlig form. Böckerna samlade på nytt ihop det nationella minnet som förstörts under ockupationen och presenterade berättelser i skriven form i vilka människorna kunde känna igen sig. De rekonstruerade landets förflutna så att det var förenligt med medborgarnas egna erfarenheter. Händelserna skulle återges med ord som motsvarade esternas egna upplevelser. Sovjetperiodens eufemismer och omskrivningar förkastades, istället introducerades ord som belägring, ockupant, repression och skjutsningar.

Som barn använde jag samma uttryck som alla andra ifråga om läger och andra företeelser förknippade med förtryck. Samtidigt som jag lärde mig tala, inhämtade jag också de relevanta uttrycken på estniska, som till exempel *han gick till skogs, han återvände, han återvände inte, han fördes till Sibirien* eller bara *han fördes*. Jag lärde mig också att det inte lönade sig att använda nämnda eufemismer utanför Estland, eftersom syftet med dem var oklart för större delen av de utomstående. Ett undantag utgjordes av dem för vilka det var en personlig angelägenhet: Finska evakuerade, med karelsk bakgrund eller de som i övrigt råkat ut för köttkvarnen. Utanför Sovjetunionen var det likväl omöjligt att nätverka med dem som behärskade det hemliga språket. Västvärlden var full av angivare och personer med estnisk bakgrund eller ester som emigrerat från det stora fosterlandet bevakades noga också utanför Sovjetunionens gränser. Den som uttryckte olämpliga åsikter riskerade sin inresa till Sovjetunionen, där våra släktingar fortfarande var bosatta och det var ett helårsarbete att ordna med nödvändiga resedokument. Det svävade ett ständigt hot över den verksamheten, ett hot om att vi aldrig mer skulle komma innanför Sovjetunionens gränser, aldrig mer få se våra släktingar, våra brev skulle inte komma fram och våra telefonsamtal brytas. De ovan anförda eufemismerna var lika vardagliga som de andra orden i min barndomsvärld. Inom släkten eller bekantskapskretsen var det naturligt att det fanns personer som försvunnit till okända platser, gått till skogs och dött där, blivit förda till Sibirien eller strukit sovjetssystemet medhårs för att undvika att hamna på *den kalla jorden*. Det var lika självklart att skriva brev i vilka den verkliga innebörden flätades in mellan raderna, så gjorde man också i telefonsamtal och inomhus överlag. Kodsystelet var så vanligt och oifrågasatt att övriga uttrycksformer helt föll i glömska. Estlands självständighet och frihet hade skönjts likt fjärran hägringar som få ens vågade drömma om, inte ens de djärvaste kunde föreställa sig hurdan verkligheten i en fri stat skulle te sig. Därför förmådde ingen ens sakna en tidningspress vars uppgift var att förmedla information, eller möjligheten att kunna skriva om egna erfarenheter och nämna sakerna vid deras rätta namn, som till exempel ordet skjutsningar. Läger. Tortyr. Arkebusering. Censur – inte heller det förekom i det officiella Sovjetunionen, utan doldes under begreppet *redaktionell kommentar*. Det ingick i pressens och censurens uppdrag att förhindra uppkomsten av valmöjligheter och ifrågasättande av det egna systemet. Resultatet blev en alternativ verklighet. Dess vokabulär saknade uttryck för saker som väsentligen inverdade på människornas vardag, men den skapade regler för vad man fick prata om och hur. Det disproportionella förhållandet mellan personligt och officiellt minne var tärande och det tvingade människorna att skapa sig en skiktad personlighet, en dubbel identitet.

* * *

Samtidigt som jag lärde mig exakta uttryck för de gamla eufemismerna började jag också samla bitar av Estlands visuella historia. Jag minns den första gången jag såg fotografier från det självständiga Estland och hittade damtidningar från den första självständighetstiden på ett antikvariat. I dem framgick konkret att Estland på den tiden hade varit lika västerländskt som Finland eller till och med Sverige. Det var en stor stund, eftersom som jag var van vid att det bara utkom en damtidning i landet, Sovjetkvinnan, som upprepade statens officiella sanningar.

I takt med den sovjetiska ockupationen uppstod hål och tomma sidor i många estniska familjealbum för i samband med det nya väldet hade fler ämnen förbjudits, till exempel Estlands första republik. Arkiv och ämnen som hade med Estlands republik och dess historia att göra var oåtkomliga för allmänheten och offentligheten – så även även fotografier och målningar. Situationen var den samma i andra före detta sovjetländer. En totalitär stat förmår faktiskt stryka ut också folkets visuella minne. Att byta ut hela samhällets visuella material var en viktig del av sovjetiseringen och Stalin, som älskade amerikansk film, var väl förtrogen med bildens kapacitet. Jag minns känslan av förvåning, när jag för första gången såg bilder av det vanliga gatulivet i 1920-talets Estland. Jag hade inte förstått att sakna dem tidigare – man saknar sällan det som inte finns. Först då insåg jag att jag hade otaliga bildfragment från andra länder vid seklets början i mitt huvud och ingen av de glimtar som flimrade förbi härstammade från ett familjealbum, de kunde istället härledas till skolböcker, böcker i konsthistoria, muséer och tidningar. De hörde till den offentliga berättelsereserven med vars hjälp varje människa bildar sig en uppfattning om världen och sin egen plats däri.

I fråga om Estland blev jag tvungen att skapa mig en bild med helt andra utgångspunkter. Mina bilder av Estlands förflutna byggde på att jag själv i efterhand hade besökt ifrågasvarande platser eller genom att jag tagit del av muntliga berättelser. Eller på de få bilder som fanns kvar i det selektivt tömda familjealbumet, ett par bröllopfoton, konfirmationsbilder, politiskt ofarliga porträtt. Inga nyhetsbilder, inga filmer eftersom de, enligt vad man visste, var osanna. Jag letade fram en del av bilderna ur böcker som behandlade politiskt okontroversiella teman, till exempel Estlands medeltid. Det var ett ämne man kunde skriva om också i Sovjetunionen. Varje bok skriven på estniska var ett eftertraktat föremål så länge

som det inte rörde sig om en handbok i kommunism. De böcker på estniska som inte var genomsyrade av socialistisk propaganda förslog inte för boklådorna, dem fick man skaffa via kontakter. Så populära var till exempel böcker om Estlands natur. De uppehöll den nationella identiteten och tjänade även indirekt som ett medel i motståndet: att ha en bokhylla full med estnisk litteratur om den så också handlade om Estlands natur, det var motstånd.

I samband med Estlands pånyttfödda självständighet blev böcker och utställningar som återgav den estniska republiken en väsentlig del av återhämtningen från den visuella minnesförlusten sovjettiden hade förorsakat. I dessa böcker och utställningar pågick moderniseringen och butikshyllorna på landsbygden dignade, man bevistade kappkörningar, besökte herrgårdar och nya fabriker. Man gjorde uppfinningar, det fanns mode, atmosfären var europeisk. Utveckling.

Sovjetpropagandan skulle suddas ut allt detta ur människornas minnen inte minst för att berättelsen om befrielse hörde till de viktigaste i Stalins propaganda: Sovjetunionen bringade ljus och befrielse till det Baltikum som levde i kulakernas och fascisternas mörker. Eftersom läskunnigheten liksom bildningsnivån i Estland var hög före ockupationen och esterna hade sin egen skrivna kultur, lät propagandautsagorna om hur Stalin kom med läsförmågan skrattretande i lokalbefolkningen öron.

Berättelsen om ljus och befrielse är välbekant också från ett annat sammanhang. När de västerländska koloniserarna stegade fram på marken i sina lydländer, skapades berättelsen om hur man kom med den europeiska civilisationen, kulturen och ljuset till det ”mörka” Afrika. För att bevisa den vita rasens biologiska överlägsenhet använde man sig av läkarvetenskapen, i Sovjetunionen gällde klassmedvetenhet – arbetarstaten befann sig självfallet på en högre nivå än de giriga borgarna, dumma bönderna, borgerliga konstnärerna och det av kyrkan behärskade Estland som trodde på humbug.

* * *

Vid samma tid, i början av 2000-talet, upptäckte jag att min egen generation i Finland egentligen inte mindes Sovjetunionen längre eller att den upplevdes som ett avlägset förflutet. Det kändes som någonting utan samband med nuet för att inte tala om framtiden, trots att man i Estland knappt hade kunnat prata om det förflutna med de rätta orden och själv blev jag glad för varje ny bok som innehöll foton från tiden under den första självständigheten. Eftersom

min egen generation i Finland inte längre hade ett levande förhållande till det som hade med Sovjetunionen att göra blev de motivkretsarna viktiga för mig. Det som tidigare bara varit något man skulle minnas, förvandlades till något som också måste finnas på papper och det gällde att skapa ett eget språk för det. Även om det hade uppkommit en typ av berättande i länder där den sovjetiska berättartekniken var välbekant och i vilken man flätade in dessa erfarenheter mellan raderna, var det inte sagt att det berättandet skulle förstås i västvärlden.

Samtidigt skärptes det politiska läget i Ryssland och 90-talets friare atmosfär började försvinna. Efter Sovjetunionens sammanbrott tedde sig världen en aning annorlunda än man hade tänkt sig när järnridån gick upp. Vladimir Putin hade blivit president. Ryssland visade att man av fortfarande mindes de gamla metoderna för hur man skulle bedriva politik och påverka sina närområden. I Europa hade man föreställt sig att den stora diktaturens sammanbrott skulle innebära befrielse för människorna och världen, att bara bra saker kunde följa därpå, varje land skulle förvandlas till en demokrati över en natt. Man trodde att järnridåns uppgående skulle avslöja ett bakomliggande tabula rasa som man kunde färglägga på samma sätt som Västeuropa. Liksom att detta tabula rasa självt ville bli färglagt på det sättet.

Här föreställde man sig till exempel att ordet jämlikhet hade samma betydelse för folken som levt bakom järnridån som det hade här, trots att sovjetpropagandan förstört begreppet och fått det att innebära något som inte hade med vanliga människor att göra. Ordet ekade falskt redan från början. Här föreställde man sig att yttrandefrihet betydde det samma där som det alltid hade gjort hos oss, vi som redan har en lång erfarenhet av demokrati och yttrandefrihet.

Här antog man också att man där ville det samma som vi. Jämlikhet, iakttagande av mänskliga rättigheter, yttrandefrihet såsom vi i väst förstår begreppet, trots att man i de ockuperade länderna bara ville ha frihet, som här hos oss är så självklart att man inte riktigt kunde förstå hur det hade varit att leva ett liv där den högsta önskan var en mer eller mindre odefinierad frihet. Ett liv där man önskar sig något vars innebörd man inte känner till.

Under dessa år blev det klart för mig att jag skulle skriva om Estlands närhistoria och göra det nu, inte senare. Det berodde till en del på att Estlands, liksom andra av Sovjet ockuperade länders historia hade skrivits om på ett sätt som gjorde att medborgarna inte kände igen sitt land, det sovjetiska berättandet var fortfarande en härskarteknik för att hantera dessa länder

också i väst – under femtio år förstörde Sovjetunionen Estlands och andra ockuperade länders minne och strök ut dessa länder och deras röster från världskartan. Också de finska läroböckerna i historia godkändes i Moskva. Den sovjetiska censuren – och propagandaorganen sträckte ut sina klor även utanför rikets gränser och därför var många böcker lika identifierbara som Joseph Conrads Till mörkrets hjärta skulle vara för exempelvis en kongoles.

Järnridåns försvinnande avlägsnade inte heller isrännan mellan Öst- och Västeuropa. Det andra världskriget tog slut femtio år tidigare i väst än i Östeuropa och de baltiska länderna, där det upphörde först i och med Sovjetunionens upplösning.

Parterna talade inte samma språk. I ett land där slaveri och frihet är ord som ligger närmare i språket än jämlikhet, yttrandefrihet och mänskliga rättigheter, talar man egentligen inte samma språk som i de länder där sistnämnda begrepp är självklarheter.

Till de viktigaste historierna i min egen estniska släkt hör berättelsen om hur släkten fick sin frihet för hundratals år sedan. Rättare sagt, berättelsen om hur vår bondesläkt befriades från livegenskapen. Det är också en historia som hör till den gemensamma berättelsereserven i västra Estland eftersom min förfader, en tidigare livegen som köpt sig sin egen frihet var välbekant och hans grav med det rundande korset arkeologiskt värdefull – korset var ett av få bevarade på området. På korset står namnet Sidt-Kodt-Matz och dödsåret 1621. Under århundranden bevarades berättelsen om denne Dyngpås-Mats, liksom många andra motsvarande historier: berättelsen om hur slaven köpte sin frihet innan livegenskapen ens avskaffades.

Samma slavretorik användes mycket i media under Estlands nya självständighetsblivande. Estland har gång på gång tvingats frigöra sig från slaveri och kämpa för sin frihet.

Motsvarande ordförråd är inte lika aktuellt i alla länder. Finlands självständighet är ganska ung och trots att man i tiderna har fört finnar till Ryssland som slavar, har slaveri aldrig förekommit i Finland och det finns inte många historier som anknyter till slaveri i landets arsenal av berättelser. De lever inte kvar i enskilda historier och det finns heller ingen frihetsplats i Helsingfors. I Estland däremot förknippas självständigheten år 1917 med krig, ett krig som kallas frihetskriget och det centrala torget i dagens Tallinn kallas Frihetsplatsen. Där restes ett minnesmärke över frihetskriget år 2009, ett upplyst vitt frihetskors, som kan ses

på internet och Estlands vädersida i realtid. Den bilden visar alltså hela tiden hurdant vädret är i Tallinn, när som helst på dygnet.

I krönet vid Frihetsplatsen finns också ett annat stort monument, Frihetsklockan som skapats av Leonhard Lapin och vid randen av torget ligger kafé Wabadus, alltså kafé Wapaus, som utgör en av de centrala platserna för handlingen i min senaste roman När duvorna försvann. Torgets namn har varierat beroende på makthavare: från Hötorget till Peterstorget och under sovjettiden hette det Segerplatsen. Det samma gäller kafé Wabadus. I romanen förekommer det på 30-talet som kafé Kultase enligt sin dåvarande ägare och på 60-talet som kafé Moskva eftersom där serverades Moskvabullar.

Befrielsens och segerns retorik är sovjetisk, tal om frihet är alltid estnisk retorik. Jag ville placera romanen När duvorna försvann på en symbolisk betydelsefull plats, den nuvarande Frihetsplatsen. I slutet av romanen befinner vi oss på 1960-talet bland studenter. På kafé Moskva gör de upp planer för ett studenttåg som de jämför med upproret under Georgsnatten, en resning som pågick åren 1343-145 när esterna gjorde motstånd mot sina erövrare, denna gång tyskar och danskar. Det föregående århundradet hade esterna underkastats slaveri. Det upphävdes officiellt år 1816, arbetsslaveriet 1868. Jämförelsen som studenterna gör i romanen är verklig, det samma gäller studenternas tåg, ledarna greps på riktigt, precis som i romanen. Slaveritemat är välbekant i den estniska litteraturen bland annat genom Jaan Kross verk. Under en tid när det inte var möjligt att prata eller skriva öppet om Estlands politiska situation och den sovjetiska ockupationen, använde han sig av en metod som är välkänd bland författare: han skrev historiska romaner om livegenskapens tid i Estland. Symboliken i romanerna uppvisade tydliga beröringspunkter med sovjettiden.

* * *

I ett finskt eller svenskt öra ljuder slaveri och frihet som ekon långt bort ifrån, kanske tänker man marginellt på människohandel och mera på västerländsk imperialism, plantager och inbördeskriget i Förenta Staterna. I fråga om Baltikum är ekot riktigt: Sovjetunionen var en imperialistisk stat som utövade kolonialism och berövade de erövrade länderna på naturresurser och arbetskraft.

I en intervju för tidningen Uusi Suomi, den 20.3 2008 diskuterade Estlands president Ilves begreppet kolonialism. När man i västvärlden talar om imperialism anses den vara något som

vanligen berör väst och i synnerhet Förenta staterna. Den förknippas inte med Sovjetunionen. Enligt Ilves är orsakerna okunskap, skam och skuld känsla. Han konstaterar: ”Många människor i Västeuropa njöt av den västerländska välfärden och slöt ögonen för det som skedde i Estland och det övriga Östeuropa. Brott mot mänskligheten, kränkningar av mänskliga rättigheter, över hela området. Man sade ingenting, man till och med deltog i spelet och glädde sig över att resa till DDR.” På så sätt förbinds den västerländska skulden bara med den kolonialism som utövats av väst – de händelserna ligger tillräckligt långt borta och de personer som var involverade i dem finns inte längre kvar i livet.

Den långsamma dekolonisationsprocessen är begriplig när man talar om Afrika eller andra länder som drabbats av den västerländska imperialismen. Historien om hur de vita ”befriade” Afrika från ”mörkret” betraktas numera som en berättelse vars syfte var att berättiga kolonisationen, inte som sanning. Däremot uppfattar man inte lika självklart berättelsen om hur Sovjetunionen ”befriade” Baltikum från tyskarna och diktaturen och vem vet vad – som ett svepskäl för att rättfärdiga kolonisationen av Baltikum och man föreställer sig inte hur långsamt det andliga upphävandet av belägringen verkligen är. Dekolonisation innebär inte bara förändring av ett konkret samhällssystem, den berör också värdesystem, förändring av etik och moral, och i vissa av länderna i det tidigare östblocket har utvecklingen gått åt ett annat håll än man förväntade sig i början av 90-talet.

Följderna av dekolonisationen i Östeuropa skapar få nyhetsrubriker och diskuteras heller inte i en kolonialistisk kontext. Det skulle innebära att man medger kolonisationen och man vill ogärna beskylla Ryssland för att vara en imperialistisk stat, trots att man ofta hänvisar till den vite mannens börda när det handlar om den västerländska imperialismen i Afrika. Varken Europa eller Ryssland bär någon börda ifråga om Östeuropa. Ryssland vill heller inte anknyta de östeuropeiska problemen till den kontexten eftersom ett erkännande av ockupation och kolonisation skulle innebära krigsskadestånd och ekonomisk utvecklingshjälp – åtgärder som de västliga imperialistiska härolderna har genomfört i sina tidigare lydländer. Det kommer Ryssland, Sovjetunionens juridiska efterträdare, aldrig att göra.

Allt detta försvårar såväl hanteringen av det förgångna som krympandet av isrännan mellan Öst- och Västeuropa. I Västeuropa förefaller Rysslands iver att fortsättningsvis lägga sig i sina tidigare lydländers angelägenheter både avlägsen och svårförståelig. Under de senaste tio åren har Ryssland utmärkt sig genom sina propagandakampanjer som målar upp imaginära

fiender enligt gammalt mönster. Här har alla baltiska länder liksom Georgien och till och med Finland fått sin beskärda del. I Finland förlöpte senaste höst i förundran över hur man i ryska statliga media som styrs av Moskva, framhöll att ryska mödrar inte ska bege sig till Finland på turistresor eftersom de kan förlora sina barn och dessa barn placeras i koncentrationsläger. Här uppfattas kanske en sådan kampanj som något helt förfluet, men i Ryssland är den resultatet av logisk verksamhet. För att vi här ska förstå den logiken bör vi känna till propagandans historia i Ryssland. Om vi inte förstår gårdagen kan vi heller inte förstå morgondagen. Ryssland har ett behov av att blanda sig i sina forna lydländers angelägenheter exempelvis just genom att på nyss nämnda vis kommentera den finska socialomsorgen. Rysslands historiekommision, där naturligtvis inga historiker ingår, har som uppdrag att se till att man inte förtalar minnet av Det stora fosterländska kriget. Ifall en person som producerar dylikt komprometterande material råkar befinna sig inom Rysslands gränser är ett anhållande på juridiska grunder möjligt. Motsvarande situation är omöjlig att föreställa sig till exempel i Tyskland. Ingen skulle acceptera ett läge där Tyskland meddelar att man har befogenheter att anhålla forskare som behandlar andra världskriget på ett sätt som inte gynnar Tyskland. Men så var det också Tyskland som förlorade kriget. Tyskland är ett undantag även i den bemärkelsen att landets närhistoria inbegriper diktatur, omfattande folkmord, förlust i krig och öppnande av arkiven för att underlätta hanteringen av det förflutna, och rättegångar i vilka det nationalsocialistiska Tysklands handlingar fördömdes. Att använda Nazitysklands symboler betraktas som en kriminell handling. Bland annat därför har Hitler, hakkorset och allt som förknippas därmed blivit symboler för ondska världen över. Rysslands samtida politik har däremot rehabiliterat Sovjetunionen och det finns ett intresse att hindra företeelser som tillhör det sovjetiska förflutna från att förvandlas till motsvarande symboler för ondska. Därför är man tvungen att utrota innebörden i begrepp som folkmord och koncentrationsläger. Därför är det praktiskt att påstå att det finns koncentrationsläger för ryska barn i Finland. När nästan vad som helst kan kallas folkmord eller koncentrationsläger, skymmer man ohyggligheterna i de sibiriska lägren, Gulag.

* * *

Vid sidan av det oproportionerliga våldet utmärktes 1900-talet också av de långsamma reaktionerna på folkmorden, för att inte säga hur lång tid det tog att fördöma dåden. Bland dessa brott lyser Lenins och Stalins prestationer, nazisternas holocaust samt Kinas och Kambodjas folkmord klarast, men bara nazisternas fasansfulla framfart är följdriktigt

konstaterad och verkligen välkänd. Gulag motsvarar inte västvärldens uppfattning om trauma, det saknas tillräckliga medel för att hantera frågan – det liknar ingenting som västvärlden skulle ha någon tidigare erfarenhet av. Man har heller aldrig satt punkt i frågan: Intresset hos Sovjetunionens lagliga efterträdare Ryssland är litet, som en följd av Stalins rehabilitering är Stalin åter en av Rysslands största folkhjältar och rättegångar som Nürnbergprocesserna har aldrig genomförts. Stämningen i Ryssland, som jag beskriver den här, försvårar utredningarna av det förflutna och forskarnas arbete: efter en kort tid av större frihet är de ryska arkiven nu stängda på nytt och det är lönlöst för Estland att efterfråga material från andra sidan gränsen om exempelvis KGB:s verksamhet i Estland. Människorättssituationen i Ryssland är fortfarande inte bra och dödligheten bland journalister som avlidit av onaturlig orsak är hög. Utländska medborgarorganisationer måste registrera sig som ”utländska agenter”, vilket tyder på att man åter tagit i bruk och legitimerat den sovjetiska retoriken. FSB fortsätter i KGB:s fotspår och man förföljer ifrågasättarna enligt samma metoder som förr. Med ett förflutet inom KGB (eller FSB) kan man bli president, borgmästare, respekterad stötspelare i samhället och till och med sexsymbol. Enligt västerländsk rättsuppfattning borde det inte vara möjligt för representanter från organisationer som gjort sig kända för brott mot mänskligheten.

När man i andra länder äntligen har börjat tala om dessa frågor utan att använda eufemismer, har det samtal som handlar om mänskliga rättigheter i Ryssland råkat ut för det samma som hände under den sovjetiska ockupationen med frågor som rörde den estniska självständigheten: man svartmålar dem, de underkastas tvivel liksom medborgarorganisationerna i Ryssland som klassas som utländska agenter, eller så kallar man inrättningar som enligt västerländsk uppfattning befinner sig långt därifrån för koncentrationsläger. Ett dylikt agerande kränker inte bara dem som utsätts för klappjakten utomlands, det sårar också Rysslands egna medborgare bland vilka så många råkade ut för sovjetrepressionen. Förintandet av betydelser och förändringen av ordens innebörd för egna ändamål är en politik som har fungerat också tidigare. Den flyttar fokus från Rysslands egna brott mot mänskliga rättigheter och intalar landets medborgare att Ryssland har fiender och sålunda blir det viktigt att satsa på stridsmakerna vilket är en dimridå för det som verkligen pågår. Först och främst skapas en situation som omöjliggör dialog, man talar inte om samma saker i öst och väst också om man använder samma ord. Av samma skäl är dialogen omöjlig också ifråga om det förflutna, det skingrar skuld känslan och avlägsnar på så sätt också skammen.

---

* * *

I Sovjetunionen var bruket av eufemismer norm – också i den retorik som användes av terrorns utövare. Direkta uttryck som dödande, mördande, tortyr, förföljelse eller utpressning ingick inte. Däremot likviderades människor, icke fosterländska element, objekt och material avlägsnades ur samhället och man tillgrip profylaktiska åtgärder. Oliktänkande betraktades som illegal, antisovjetisk verksamhet. I säkerhetsorganens interna språkbruk tjänade eufemismerna och det rikliga favoriserandet av passiv ett bestämt syfte: det skyddade terrorns utövare genom att förinta ansvaret. Systemet blev samtidigt ansiktslöst. Likväl var det ständigt närvarande överallt. Avhumanisering av objekten underlättade också genomförandet av tvångsåtgärder eftersom människan av naturen drar sig för att döda sin like och därför var ett fördjurligande av den andra, en degradering av verkliga eller imaginära fiender till varelser underlägsna människan oundvikliga för diktaturerna. Därför forslades människor till Gulaglägren i boskapsvagnar och numrerades. Därför var deras gravar anonyma, på anonyma platser – de var ju inga människor följaktligen hade deras anhöriga ingen rätt till offentlig sorg. Man hyser varken empati för eller medlidande med objekt och siffror. De har ingen röst. Romanen När duvorna försvann kom till delvis för att jag ville fästa ett ansikte på det ansiktslösa säkerhetsmaskineriet. Vi visste hela tiden att vi var bevakade, men vi visste inte vilka de var. De visste allt om oss, vi ingenting om dem. Trots att det i utredningarna av det förflutna är viktigt att ge offren röst, ska man inte glömma terrorns röst och ansikte. Det förebygger kommande människorättsbrott eftersom budskapet är klart: brott mot mänskligheten och deras förövare glöms inte bort. Förebyggande åtgärder är ständigt aktuella: otaliga folkmord har ägt rum i världen efter andra världskriget, också i Europa. Människor försvinner fortfarande. Också vid vår egen dörr.

Att förstå verkligheten bakom järnridån är också ett ständigt aktuellt tema för medan man i väst väntade sig att länderna i det forna östblocket skulle förvandlas till demokratier och entusiasmeras av vår jämlikhet, våra uppfattningar om mänskliga rättigheter och yttrandefrihet, gick den samhällseliga utvecklingen i många av dessa länder åt ett helt annat håll. Här märkte man inte ens den radikalt växande antisemitismen i synnerhet i Baltikum och de östeuropeiska länderna, som visserligen inte längre vill höra till Östeuropa utan till det mer välrenommerade Mellaneuropa, medan ungrarna för sin del vill räknas till hunnerna. Ryssland är inte det enda landet som söker sig en större identitet i det förflutna och förstärker sin nationella berättelse genom medel som inte nödvändigtvis bådar gott. Ryssland är inte den

enda staten som är trött på att vara en förödmjukad, kaotisk förlorare, vars medborgare ofta betraktas som brottslingar eller prostituerade utanför det egna landet. Ryssland är inte den enda staten som är trött på sin image som tillhörande klass ö. Också Ryssland vill erbjuda sina medborgare skäl till stolthet. Man letar efter skälen i det förflutna som i Rysslands fall innebär en glorifiering av det sovjetiska. Nya människorättsbrott och folkmord väntar vid vår tröskel, samtidigt som de äger rum också nu en liten bit längre bort.

Genom att studera situationer som lett till folkmord och människorättsbrott är det emellertid möjligt att åtminstone försöka förebygga dem. För det ändamålet är skriften ytterst lämpad, i synnerhet som realpolitiken ofta upplever att dessa frågor är komplicerade. Genom att studera Ungerns närhistoria är det möjligt att finna förklaringar till de antisemitiska stämningarna i landet. Genom att skriva om Rumäniens nära förflutna kan man få svar på varför man nuförtiden hatar hundar i Bukarest och varför det finns rumänska sexhandlare i varje europeiskt land. På nyhetsspråk är dessa personer bara anonyma, rumänska prostituerade, alltså "andra" medan en bok eller en berättelse förverkligad i annan form gör dessa personer till människor med namn vars liv det är möjligt att identifiera sig med också om man inte kommer från Rumänien och säljer sex. Och när människan identifierar sig med någon börjar hon bry sig om. Och då utgår hon kanske inte längre från att varje rumänsk sexhandlare utövar yrket av fri vilja.

Det är psykologiskt omöjligt för människan att känna empati gentemot objekt eller siffror, de saknar röst. Dödsoffren som flimrar förbi i nyheterna är beklämmande med det är svårt att identifiera sig med dem och nyhetsflödet är i sig avtrubbande. Det objektiva språket i ett forskningsuppdrag för inte heller fram individen. Man kan inte identifiera sig med stater som förekommer i rubrikerna, de är alltför konturlösa. Böcker och filmer lyfter däremot fram individens berättelse, människor som i själva verket är likadana som vi. Därför finns det inget starkare vapen än berättelsen: genom historien om en person kan läsaren identifiera sig med frågor som kan förefalla mycket avlägsna och genom den individuella berättelsen kan det som känns synnerligen främmande upplevas som nära.

Upplevelsen av identifikation kan också förebygga rasism: människan vill ju inte ta livet av den som är hennes like. Man dödar hellre andra, mindre värda fiender. Efter att man upplevt identifikationen är det svårare att se den man identifierat sig med som den andra.

Föremål och siffror har ingen röst. Anonymiteten är utan röst. Stereotypierna saknar röst. Men det gör inte litterära personer och till skillnad från element och siffror, kan man känna empati

för dem. Därför är individens röst och individens egen berättelse diktaturens, trakasseriets och människorättsbrottens mäktigaste fiende. Den ifrågasätter inte bara det berättigade i tvångsåtgärder och skrapar på deras blankpolerade yta, den skänker också ryggraden, den offentliga berättelsen till dem som blivit berövade sin mänsklighet. Den återbördar deras människovärde.
